

Bola Tafakkurini Rivojlanishiga Ta'sir Etuvchi Omillar

Yaratov Hamid Muxtorovich¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixologiya fanida tafakkur masalalarining yoritilishi, berilgan ta'riflar haqida ma'lumotlar bayon etilgan. Shu bilan birga tafakkurni rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ham keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Tafakkur, tafakkur muammolari, fikrlash faoliyati, psixologiya, bilish jarayonlari, xotira jarayoni, hissiy bilish.

Tafakkur - inson ongining bilish ob'yektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir. Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o'zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo'lgan. U asosan, faylasuflar, mantiqshunoslar fikr yuritadigan soha hisoblangan. Psixolog olim nemis olimi Vilgelm Vundt ham psixologiyani ikkiga bo'lib — fiziologik psixologiya, (eksperimental yo'l bilan bilish jarayonlarini o'rganuvchi fan) va xalqlar psixologiyasi qismlariga bo'lib, oxirgi psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur psixologiyasini ham kiritgan, uni eksperimental tarzda o'rganib bo'lmaydi. Ularni tushuntirish mumkin, xolos, deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida, tafakkur va fikrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Tafakkur til va nutq bilan chambarchas bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Fikrlash faoliyati nutq shaklida namoyon bo'ladi. Nutq aloqasi jarayonida insonning hissiy mushohada doirasi kengayib qolmay, orttirilgan tajriba boshqa kishilarga ham beriladi. Inson o'zining tafakkuri, nutqi hamda ongli xatti-harakati bilan boshqa mavjudotlardan ajralib turadi. U fikr yuritish faoliyatida o'zida aks ettirgan, idrok qilgan, tasavvur etgan narsa va hodisalarning haqiqiylikni aniqlaydi, hosil qilingan hukmlar, tushunchalar, xulosalar chin yoki chin emasligini belgilab oladi. Inson tafakkuri orqali voqelikni umumlashtirib bilvosita aks ettiradi, narsa va hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar, munosabatlar, xususiyatlarni anglab yetadi. Binobarin, inson muayyan qonun, qonuniyat va qoidalarga asoslangan holda ijtimoiy voqea va hodisalarning vujudga kelishi, rivojlanishi hamda oqibatini oldindan ko'rish imkoniyatiga ega.

Inson bilish jarayonlari xotira jarayonida mustahkamlanadi. Xotira esga olish, saqlash va qayta tiklash jarayonidir. Individning o'z tajribasini esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi. Xotirasi past odam hayotining barcha sohalarida juda qiynaladi. Ko'rgan-bilganlarini, o'rganib olgan ishlarini davom ettira olmay, har safar yangidan boshlashga majbur bo'ladi. Esda olish, esda saqlash va esga tushirish va unutish xotira jarayonlari deyiladi. Xotira jarayonlarini, mexanizmlarini tadqiq qilishi hozirgi "aqli mashinalar" —kompyuterlarni ixtiro qilish, ularni takomillashtirish uchun juda muhimdir. Xotira turlari quyidagicha bo'lishi kuzatilgan: psixik faollikka qarab harakat xotirasi, emotsional xotira, obraz xotirasi va so'z-mantiq xotirasi. Faoliyat maqsadiga qarab ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira turlariga ega. Eslab qolish va unutish muddatiga ko'ra qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira turlariga bo'linadi.

Xotiraning turli xillari: ayrim kasb egalari uchun hayotiy professional kasbiy ahamiyatga ega. Masalan, harakatni eslab qolish, gimnast-akrobat, raqqosa uchun, tasvirni, obrazni eslab qolish, rassom, haykaltarosh, tergovchi, konstruktor uchun, mazmunni eslab qolish, yozuvchi, shoir, xofiz uchun o'ta zarurdir.

¹ Qashqadaryo viloyati PKYaMO'Markazi Pedagogika, psixologiya va ta'lim menejmenti kafedrasida katta o'qituvchisi

Esda saqlash va unutish tezligiga qarab odamlarni 4 guruhga ajratish mumkin:

1. Tez esga oladi, sekin unutadi;
2. Sekin esga oladi, sekin unutadi
3. Tez esga oladi, tez unutadi;
4. Sekin esga oladi, tez unutadi.

Xotira kishining bilim, kasb-hunar egallashida katta ahamiyatga ega. Shuningdek, odamlarni xotira sifati va turiga qarab farqlash mumkin. Masalan, obraz xotirasi, soʻz-mantiq xotirasi, his-hayajonga taalluqli emotsional xotira singari xillarini farqlash mumkin. Insonning bilish jarayonlarida xayol va fantaziya muhim ahamiyatga ega. Xayol sezgi, idrok, tafakkur jarayonlari bilan uzviy bogʻliq boʻlib, borliqni yangi boʻyoqlarda, oʻz xohishi, istagi, tasavvuri shaklida aks etishidir. Koʻrgan, eshitgan, qisqasi oʻz tajribasidan oʻtkazgan narsa va hodisalarni koʻz oldiga keltirish — qayta tiklovchi, oʻz istagi, xohishi asosida yangi obrazlar yaratib tasavvur qilish — ijodiy xayol shaklida boʻladi. Ijodiy xayol — fantaziya deb ham ataladi.

Tafakkurning oliyiligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish boʻlmay, narsalar va ularning xossalarini ular yoʻq paytda ham aks ettirishga imkon beradi. Masalan, Afrikaning subtropik hududlari xususida gap ketganda, umrida biror marta Afrikaga bormagan odam ham subtropiklik xossasini bilgani uchun ham ushbu axborotni tushunib, uni qabul qila oladi. Sinov paytida oʻquvchi kecha oʻqigan, laboratoriya sharoitida sinab koʻrgan qonuniyatlar xususida xuddi roʻparasida namoyon boʻlayotganday, obrazli qilib gapirib berishi, roʻy bergan hodisalarni yana formulalar va statistik hisob-kitoblar vositasida isbot qilib berishi ham mumkin. Bu operatsiyalarning asosida tafakkur jarayonlari yotadi.

Miyamizga kelgan barcha oʻy-xayollar — bu fikrlardir. Normal insonni fikrsiz tasavvur qilib boʻlmaydi, har on, har daqiqada odam miyasi qandaydir fikrlar bilan band boʻladi. Ularni tartibga solish, keragiga diqqatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni yechish — fikrlash jarayonidir.

Shunday qilib, muammo yoki jumboqlar bizni fikrlashga majbur etadi. Masalan, shunday masalani olib koʻraylik. Sizga mixlar solingan bir karton quticha va ikkita sham, bolgʻacha berilgan. Vazifa: eshikka shamni oʻrnatib, yoqib qoʻyish kerak. Kim qanday yechadi? Albatta, birdaniga toʻgʻri yechimga kelish qiyin. Agar qutichani boʻshatish mumkinligi va uni shamdon sifatida eshikka qoqish mumkinligi xususida fikr kallaga kelmaguncha, yechim topish qiyin. Ayni shu masala ikki shart bilan berilgan: bittasida quticha mixlar bilan toʻla deb aytilgan boʻlsa, ikkinchisida boʻsh quti deb berilgan ikkinchi holatda bolalar yechimga tezroq kelishgan.

Tafakkur bilish jarayonining eng yuksak shaklidir. U shaxsning obʻyektiv voqelikdagi narsa va hodisalarni, ularning muhim xususiyatlarini, bogʻlanish hamda munosabatlarini bevosita umumlashgan holda aks ettirishdan iborat boʻlgan aqliy jarayonidir. Tafakkur amaliy faoliyat asosida hissiy bilishdan boshlanadi va hissiy bilish chegarasidan tashqariga chiqadi. Dunyoni bilish faoliyati ikki yoʻldan borishi mumkin. Bevosita yoʻl bilan narsa va hodisalarning ayrim xossalarni sezgilar yordamida, idrok orqali narsa va hodisalarni yaxlitligicha, shuningdek, ilgari sezib idrok qilgan narsalarni koʻz oldimizda yaqqol tasavvur qilib bilib olamiz. Bu bevosita hissiy bilishdir.

Agarda masala mantiqiy fikr yuritish orqali hal etilsa, u holda u inson mantiqiy tafakkurdan foydalanadi. Lekin bunday tafakkurning turi barcha holatlarga birdek toʻgʻri kelavermaydi. Masalan, xonada mebellarni qulay tarzda joylashtirishda bunday tafakkur turi yordam bermaydi. Bu yerda koʻz bilan chamalab, qayerda qaysi buyum qulayroq va toʻgʻriroq joylashtirilishi va bu boradagi turli variantlar koʻzlab chiqiladi. Bunday tafakkur turini koʻrib-tasavvur etilgan tafakkur turiga ajratishimiz mumkin. Tasavvurli tafakkur turi - koʻrgan narsalardan foydalangan holda muammo va masalalarni hal etishda foydalaniladi.

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqe boʻlmasdan, balki alohida aqliy operatsiyalar – biz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalar

(ob'yektlar) ustida, biz umumiy lashgan va abstrakt tushunchalarga ega bo'lgan ob'yektlar ustida aqliy harakatlar qilish tarzida voqe bo'ladi.

Ko'rgazmali – harakatli tafakkur real predmetlar bilan ish bajarish jarayonida ularni bevosita idrok etishga suyanuvchi tafakkur. Masalan, bola o'yinchoq ichini ko'rib, usta pryomnikning u yoq-bu yoqini ko'rib fikrlaydi.

Ko'rgazmali – obrazli tafakkur esa ko'rgan – kechirgan narsalar, hodisalarning konkret obrazlari ko'z oldimizga gavdalangan chog'da ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir. Tafakkurning bu turi kichik maktab yoshidagi bolalar uchun xosdir. Lekin katta yoshdagilarda ham uchrab turadi. Masalan, o'qituvchi darsga tayyorlanishda o'z o'quvchilarini ko'z oldiga keltirib, materialni qanday qabul qilishlarini, dars jarayonida qanday shaklni, qachon chizib ko'rsatishni, qaysi ko'rgazmali quroldan qachon, qanday foydalanish talab qilinadi.

Mantiqiy tafakkur — bu mavhum tafakkur bo'lib, so'zlar, so'zda ifodalangan bilim, g'oya va tushunchalarga tayangan holda bevosita idrokimiz doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan chiqargan hukmlarimiz, mulohazalarimiz bu tafakkurga misol bo'la oladi. Masalan, olam, uning noyob va murakkab hodisalarini falsafiy o'rganish faqat abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo'lgan. Yo bo'lmasa sevgi, g'ayrat kabi so'zlarni eshitgan zahotiy oq u xususida fikr yuritimiz, lekin uni biz na ko'ra olishimiz, na his qila olishimiz, na tanovvul qila olishimiz mumkin. Shunga o'xshash so'zlarni biz faqat his qilishimiz, eshitishimiz mumkin, xolos.

Maktabgacha bolalarning mashg'ulotlarida - masalan - rasm chizish, turli o'yinlar, kubiklardan biron bir narsa yasash - boladan uning kichkinagina miyasida ana shu buyum va hodisalarni tasavvur etish vazifasi turadi. Bu esa bolaning ana shu turdagi tafakkurning rivojlanishida yordam beradi. Ushbu tafakkur turi boshqa tafakkur turlariga asos bo'lib, so'z boyligi, mantiqiy tafakkurning shakllanishida, kelajakdagi maktab darslarini a'lo darajada o'zlashtirishda ko'maklashadi.

Bolalar maktabga borar ekanlar ularning tasavvur eta olish tafakkuri juda baland darajaga bo'ladi. Lekin bu bolaning aqliy rivojlanishi bilan shug'ullanish kerak emas, degan gap emas. Bola hali ko'p narsalarni o'rganishi va tafakkuri rivojlanishida davom etadi. Shu sababli maktabgacha o'tilgan mashg'ulotlar maktab davrida bolaga foydalidir.

Ko'p holatlarda hali maktabga bormaydigan bolaning fikrlari mantiqdan yiroq bo'ladi, lekin shaklan umuman olganda qabul qilinishi mumkin. "Termometrni odekolon bilan artib tashlang,- deydi besh yoshlik bolakay, - bo'lmasam ukamga mendan kasal yuqadi". Chindan olganda juda jiddiy so'zlar. Aslida esa haroratni uning ukasiga emas, bolakayning o'zinikini o'lchashmoqchi.

Shu bilan birga bolakay termometr yordamida harorat o'lchaganda, agar uni spirt bilan artib tashlanmasa, sog'lom odamni kasallanib qolishi mumkin deb o'ylaydi. Asl mantiq asosan maktab yoshdagi davrda shakllanadi. Bunda esa maktab ta'limi muhim ahamiyatni kasb etadi.

Maktabda bolalar turli ilmiy tushunchalarni eshitadilar, masalan: "unli tovush", "undosh tovush", "raqam", "asar" va hokazolar. Uyda esa kundalik hayotda ko'p qo'llaniladigan oddiy so'zlar va iboralarga duch keladi. Misol uchun: "kiyim", "kun", "tun" va hokazolar. Ilmiy tushuncha va so'zlarning aniq ta'rifga ega bo'lib, bola ular nimani anglatishini va qayerda foydalanilishini yaxshi biladi yoki bilib oladi. Ulardan bola kundalik hayotida foydalanmaydi, ulardan bola faqat ma'lum darslarda qo'llaniladi .

Bola katta bo'lgani sari va egallab borayotgan ilmi tufayli ham ikkala tushunchalarning o'zaro boyishi vujudga keladi. Ya'ni bola ilmiy tushunchalar faqat darsdagina emas, kerak bo'lganda kundalik hayotda ham foydalanishini tushunib eta boshlaydi va ularni qo'llaydi. Ana shu yo'sinda bolakay ham maktabda, ham uyda tafakkurning rivojlanishi sodir bo'laveradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bolalar o'z tabiatlariga ko'ra haddan tashqari qiziquvchan bo'ladilar. Ular hamma narsani bilishi juda zarur, ta'mini tatib ko'rishi, ushlab ko'rishi, ular uchun tushunarsiz va yangi bo'lgan narsalarga o'z tushuntirishlarini o'ylab topishi, tajriba o'tkazib ko'rishi

va o'z farazlarini tekshirishi lozim. Har bir ota-onaning vazifasi o'z farzandiga uni o'rab turgan olamni tanishiga yordam berishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29-debabrda "2017 -2020 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
2. Ilk maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan talablar. T.: 2018
3. "Ilk qadam" MTMning Davlat o'quv dasturi.- T., 2018.
4. "Sifatli maktabgacha ta'limni joriy etishga yangicha yondoshuv" mavzusidagi Davra suhbat materiallari. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligi. Toshkent. 2014. -178 b.
5. Sodiqova Sh. Maktabgacha pedagogika: darslik.- T.: Tafakkur bo'stoni.2013.-288 b.
6. Davletshin.M va boshqalar" Yosh va pedagogik psixologiya "T., 2002
7. Nishonova.Z ,Alimova.G "Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi" T., 2006
8. Norboshiyeva.M.O "Bolalar psixologiyasi" T., 2002
9. G'oziev E.G. Psixologiya.Toshkent, «O`zMU»,2002.

